

יסודות ראש השנה

שיעור רביעי

ראש השנה לאילן

מקורות

א. משנה ב; גמ' ט:י. "ת"ר אחד הנוטע... משום רבעי"; יד. "באחד בשבט... גשמי שנה"; טו: "ת"ר אילן... לשנה הבאה"

ב. רש"י יד. ד"ה הואיל ויצאו; תוס' שם, ד"ה באחד; טורי אבן שם, ד"ה הואיל

ג. רמב"ם הל' מעשר שני ונטע רבעי פ"ט ה"ח-יב; ר"ן על הרי"ף ב: ד"ה והא דאמר'

ד. רמב"ם הל' שמיטה ויובל פ"ד ה"ט והי"ג; ספרא פרשת בהר פרק א הל' ד; רבנו חננאל טו: "אבל מה שחנטו... הראשונה של שבוע"; הפירוש המיוחס לר"ש על הספרא, שם

טורי אבן יד: ד"ה הואיל

הואיל ויצאו רוב גשמי שנה. פי' התוס' דלב"ש זמן חניטת של גשמי שנה זו באחד בשבט ולב"ה בט"ו בשבט וכל החנוטין קודם זמן הזה היינו על גשמי שנה שלפני תשרי, והא דלא אזיל באילנות בחר תשרי כמו בשליש בתבואה משום דדרשינן לעיל פעמים שבד' ועדיין אסור' משום ערלה. משמע מדבריהם הא דאמר ר"א הואיל ויצא רוב גשמי שנה היינו משום דהחנוטין קודם שבט הוא על גשמי שנה שלפני תשרי ולפ"ז ר"ה לאילן נמי תשרי הוא כמו בתבואה וזיתים ושבט גילוי מילתא בעלמא הוא דהחנוטין קודם לו הוא על גשמי שנה שלפני תשרי ולישנא דגמ' לא משמע הכי. ועוד הא בירושלמי אמרינן ר' אילא ר"א בשם ר' אושעי' כבר יצא רוב גשמי שנה כול' וכבר רוב התקופ' מבחוץ. ר"ז ר"א בשם ר"א אמר ע"כ הן חיינן ממי השנה שעברה מכאן ואילך הן חיינן ממי השנ' הבא' אלמא תרי טעמי נניהו וגמ' דידן קיימי בשיטת ר' אילא שתלה הדבר בכבר יצא רוב גשמי השנה ודלא כר"ז שתלה בעד כאן חיינן ממי שנה שעברה והאי יצאו רוב גשמי שנה דקאמר היינו כדפירש רש"י שכבר עבר רוב ימות הגשמים שהוא זמן רביעה ועלה השרף באילנות ונמצא הפירו' חונטי' מעתה.

ספרא פרשת בהר פרק א הל' ד

שבת שבתון יהיה לארץ - כיון שיצת שביעית אף על פי שפירותיה שמיטה מותר את לעשות מלאכה בגופו של אילן, אבל פירותיו אסורים עד חמשה עשר בשבט.

הפירוש המיוחס לר"ש על הספרא, שם

כיון שיצאת שביעית אף על פי שעדיין פירותיה שמיטה, מותר אתה לעשות מלאכה באילן - פירוש, שכל מה שחנט לאחר שנה שביעית עד ט"ו בשבט, הכל הוא כדין פירות שביעית. ונפיק לן בערלה ורבעי במסכת ראש השנה מדכתיב 'ובשנה הרביעית - פעמים שפירות רביעית הן ערלה', ומהדר על 'שלוש שנים יהיה לכם ערלים לא יאכל', והיינו שחנטו מתשרי של רביעית עד ט"ו בשבט. וכן דריש שם: 'ובשנה החמישית' - שפירותיה רבעי כשחנטו מתשרי עד ט"ו בשבט. והוא הדין נמי בשביעית. ומיהו מה שחנט בשביעית מתשרי עד ט"ו בשבט, הרי ודאי בדין שביעית ולא בדין שישיית, דלא אמרינן לקולא אלא לחומרא, וטעמא, דקים להו לחכמים שהפירות שחונטים מתשרי עד ט"ו בשבט בידוע שהן חונטין משרף שבאילן שנכנס בו מקודם תשרי.

המשנה אומרת:

באחד בשבט ראש השנה לאילן, כדברי בית שמאי. בית הלל אומרים: בחמשה עשר בו.

[משנה ב.]

הגמרא מבארת מדוע זמן זה נקבע כ'ראש השנה לאילן':

אמר רבי אלעזר אמר רבי אושעיא: הואיל ויצאו רוב גשמי שנה. [ר"ה יד.]

רש"י מפרש את דברי הגמרא:

הואיל ויצאו רוב גשמי שנה – שכבר עבר רוב ימות הגשמים, שהוא זמן רביעה, ועלה השרף באילנות, ונמצאו הפירות חונטין מעתה. [רש"י שם, ד"ה הואיל]

רש"י כותב כי רוב גשמי השנה יורדים עד שבט, וממנו מתחילה עונת החנטה, ולכן בו נפתחת שנה חקלאית חדשה (ביחס לפירות האילן).

תוספות מבארים את טעמה של הגמרא באופן אחר:

אבל אותן החונטין קודם הזמן הזה, היינו על גשמי שנה שלפני תשרי. [תוס' שם, ד"ה באחד]

תוספות כותבים כי משמעותו של ט"ו בשבט נובעת מכך שהפירות החונטין קודם לזמן זה גדלו על גשמי השנה הקודמת, ואילו הפירות החונטין לאחר מכן גדלו על גשמי השנה הנוכחית.

מדבריהם לומד הטורי אבן על הבנה שונה במהותו של ט"ו בשבט:

משמע מדבריהם הא דאמר רבי אלעזר 'הואיל ויצא רוב גשמי שנה', היינו משום דהחונטין קודם שבט הוא על גשמי שנה שלפני תשרי. ולפי זה, ראש השנה לאילן נמי תשרי הוא כמו בתבואה וזיתים, ושבט גילוי מילתא בעלמא הוא דהחונטין קודם לו הוא על גשמי שנה שלפני תשרי. [טורי אבן שם, ד"ה הואיל]

לשיטת תוספות, ט"ו בשבט אינו פותח שנה חקלאית חדשה, ולתאריך זה אין כל משמעות מצד עצמו; כעיקרון, גם ביחס לאילנות השנה מתחילה בתשרי, וט"ו בשבט אינו אלא נקודת זמן המהווה 'גילוי מילתא' אלו פירות גדלו מגשמי השנה הקודמת ואלו פירות גדלו מגשמי השנה הנוכחית.

שתי שיטות אלו מובאות בירושלמי:

רבי זעירה רבי אילא רבי לעזר בשם רבי הושעיה. חד אמר: כבר יצאו רוב גשמי שנה כולה וכבר רובה של תקופה מבחוץ. וחורנה אמר: עד כאן הן חייני ממי השנה שעברה, מיכן והילך הן חייני ממי השנה הבאה. ולא ידעין מאן אמר דא ומאן אמר דא. מן מה דאמר רבי יסא רבי אילא רבי לעזר בשם רבי הושעיה: כבר יצא רוב גשמי השנה כולה וכבר רוב התקופה מבחוץ, הוי רבי זעירה דו אמר: עד כאן הן חייני ממי השנה שעברה, מיכן והילך הן חייני ממי השנה הבאה. [ירושלמי פ"א ה"ב]

טעמו של רבי הושעיה הוא: "כבר יצא רוב גשמי השנה כולה" (כדברי רש"י), ואילו טעמו של רבי זעירה הוא: "עד כאן הן חייני ממי השנה שעברה, מיכן והילך הן חייני ממי השנה הבאה" (כדברי תוספות).¹

מחלוקת עקרונית זו בביאור המושג "ראש השנה לאילן", עומדת ביסוד שתי מחלוקות ראשונים: לגבי מניין שנות ערלה ולגבי ט"ו בשבט לעניין שמייטה.

¹ הטורי אבן [שם] מוכיח מהירושלמי כנגד תוספות המאחדים בין שני הטעמים.

הגמרא מביאה ברייתא העוסקת במניין שנות הערלה:

תנו רבנן, אחד הנוטע אחד המבריך ואחד המרכיב ערב שביעית שלשים יום לפני ראש השנה, עלתה לו שנה ומותר לקיימן בשביעית. פחות משלשים יום לפני ראש השנה, לא עלתה לו שנה ואסור לקיימן בשביעית. ופירות נטיעה זו אסורין עד חמשה עשר בשבט, אם לערלה ערלה ואם לרבעי רבעי.
[ר"ה ט:–י.]

בריייתא זו מלמדת כי הנוטע אילן שלושים יום לפני ראש השנה – שנה זו נמנית כשנה הראשונה למניין שנות הערלה, ואילו הנוטע אילן פחות משלושים יום לפני ראש השנה – רק השנה שלאחריה נמנית במניין שנות הערלה. הברייתא מוסיפה: "ופירות נטיעה זו אסורין עד חמשה עשר בשבט", ונחלקו הראשונים ביחס לאיזה מקרה אמור דין זה.

הרמב"ם כותב:

באחד בתשרי ראש השנה לערלה ולרבעי, ומאימתי מונין להם משעת נטיעה, ואינו מונה מראש השנה לראש השנה אלא ל' יום בשנה חשובין שנה, והוא שתקלוט הנטיעה קודם שלשים יום, וכמה הוא סתם הקליטה לכל האילנות שתי שבתות. נמצאת למד שהנוטע מ"ד יום קודם ראש השנה עלתה לו שנה, ואף על פי כן אין פירות הנטיעה הזאת מותרות בערלה אלא ברביעית עד ט"ו בשבט שהוא ראש השנה לאילנות. [הל' מעשר שני ונטע רבעי פ"ט ה"ח–ט]

הרמב"ם מביא דין זה ביחס לנוטע עד ט"ו באב, שסוף השנה עולה לו כשנה הראשונה, ולגבי זה חידשה הברייתא שהפירות אסורים עד ט"ו בשבט של השנה הרביעית. הרמב"ם מוסיף וכותב:

נטען ב"ו באב משנת עשר לא עלתה לו שנת עשר, אלא הרי הוא ערלה שנת י"א וי"ב וי"ג כולה, והרי הוא נטע רבעי מראש השנה של שנת י"ד עד סופה. [שם, ה"א]

לשיטתו, כאשר נוטע לאחר ט"ו באב, שסוף השנה אינו עולה לו, הפירות יוצאים מידי ערלה מיד בראש השנה של השנה הרביעית, ואין צורך להמתין עד ט"ו בשבט.

הר"ן מבאר את טעם שיטתו, מדוע דווקא בנוטע עד ט"ו באב הפירות יוצאים מידי ערלה רק בט"ו בשבט של השנה הרביעית:

דדוקא נטיעה שהקלנו עליה בתחילתה, שעלו לה שלשים יום לשנה שלימה, ולפיכך מחמירין עליה בסופה להמשיך שנתה עד ט"ו בשבט שהוא ראש השנה לאילן. [ר"ן ב: ד"ה והא דאמרי']

לדבריו, הואיל והשנה הראשונה הייתה חלקית, "שעלו לה שלשים יום לשנה שלימה", אנו מחמירים בשנה השלישית, וקובעים כי היא מסתיימת רק בט"ו בשבט – מועד סיום שנת האילן.

בעל המאור חולק על שיטה זו, ולדעתו החובה להמתין עד ט"ו בשבט קיימת בכל הנטיעות, בין שניטעו לפני ט"ו באב ובין שניטעו לאחריו:

יש שטועין בפירוש שמועה זו לומר שאין פירות נטיעה אסורין עד ט"ו בשבט אלא בנוטע ל' יום לפני ראש השנה בלבד, אבל בנוטע לאחר ראש השנה מיד או שנטע פחות מל' יום לפני ראש השנה כל שנות הנטיעה כלות בראש השנה ואין שנות הערלה והרבעי נמשכות עד ט"ו בשבט, ודייק מדקתני 'ופירות נטיעה זו', ומדקאמר 'פעמים שברביעית פעמים שבחמישית'. ולדעתי כך הוא הדין לעולם, והאי דקאמר 'פעמים' לפי שהחנטה המצויה מראש השנה עד ט"ו בשבט באילנות מלתא דלא שכיחא היא ומקצת ממיני האילנות, והאי דקאמר 'ופירות נטיעה זו', כלומר שהנטיעה שגורמת לה לאיסור ערלה היא מושכתה משנה זו לשנה זו עד ט"ו בשבט, וכן לרבעי, ותו לא מידי. [המאור הקטן ר"ה ב: ד"ה מה"מ]²

הר"ן מכריע כשיטת בעל המאור:

² מחלוקתם תלויה בפירוש סוגיית הירושלמי [ר"ה פ"א ה"ב]; ע"י המאור הקטן [שם], ראב"ד [הל' מעשר שני ונטע רבעי, שם] ור"ן [שם].

והכא נמי מסתברא, משום דהא מילתא בטעמא תליא ולא משום חומרא בעלמא, והיינו טעמא דמילתא, דכיון דאילן גדל על רוב מים של שנה שעברה, וכל שהוא חונט בין בתשרי לט"ו בשבט היינו מחמת יניקת מים שלפני ראש השנה ומאותה יניקה חנטו פירות הללו, ולפיכך הרי הן כאילו חנטו קודם תשרי, דחנטה זו משרף שלפני תשרי הוא. וכיון דהיינו טעמא דמילתא, ליכא לאפלוגי בין נטעה שלשים יום לפני ראש השנה או פחות מכן.

[ר"ן, שם]

לטענת הר"ן, הדין שהפירות יוצאים מידי ערלה בט"ו בשבט אינו חומרה אלא סברה: הואיל והפירות החונטים לפני ט"ו בשבט גדלו על גשמי השנה הקודמת, יש לאוסרם ולהתייחס אליהם כפירות שגדלו בשנות הערלה. בהתאם לכך, אין מקום לצמצם דין זה דווקא לנטיעה שניטעה לפני ט"ו באב.

דברי הר"ן מבוססים על ההבנה שט"ו בשבט אינו 'ראש השנה לאילן' מצד עצמו, אלא הוא רק מהווה סימן המבדיל בין פירות שגדלו על גשמי השנה הקודמת לבין פירות שגדלו על גשמי השנה הנוכחית (כשיטת תוספות ורבי זעירא בירושלמי). לעומת זאת, לפי ההבנה ששנת האילן אינה מתחילה בתשרי אלא בשבט, וט"ו בשבט פותח את השנה החקלאית ביחס לאילנות, יש מקום לשיטתו של הרמב"ם, הרואה בדין הממשיך את שנות הערלה עד ט"ו בשבט של השנה הרביעית חומרה מיוחדת: הואיל והשנה הראשונה הייתה קטועה, השנה השלישית בשנות הערלה אינה מסתיימת בתשרי אלא בט"ו בשבט. ובשל כך, דין זה אינו קיים כאשר האילן ניטע לאחר ט"ו באב והשנה הראשונה הייתה מלאה.

ההבנות השונות בגדר ט"ו בשבט משליכות גם על דין ט"ו בשבט לעניין שביעית. הגמרא מביאה ברייתות [י; טו]: העוסקות בהשלכות של ט"ו בשבט ביחס למניין שנות הערלה וביחס לחיוב במעשרות בלבד, ואינה מזכירה את השמיטה בהקשר זה, שלגביה קובעת המשנה [ב.] את אחד בתשרי כ'ראש השנה' – "באחד בתשרי ראש השנה לשנים ולשמיטין וליובלות". ואכן, מדברי הרמב"ם נראה שלגבי כל ענייני השמיטה הולכים רק אחר תשרי:

באחד בתשרי ראש השנה לשמיטין וליובלות. פירות ששית שנכנסו לשביעית, אם היו תבואה או קטניות או פירות האילן והגיעו לעונת המעשרות קודם ראש השנה הרי אלו מותרין, ואף על פי שאוסף אותם בשביעית הרי הן כפירות ששית לכל דבר. ואם לא באו לעונת המעשרות אלא אחר ראש השנה, הרי הן כפירות שביעית... וכן פירות שביעית שיצאו למוצאי שביעית, בתבואה וקטניות ואילנות הולכין אחר עונת המעשרות.

[הל' שמיטה ויובל פ"ד ה"ט והי"ג]³

עם זאת, בספרא מובאת דרשה המלמדת על משמעותו של ט"ו בשבט גם ביחס לשמיטה:

'שבת שבתון יהיה לארץ' – כיון שיצת שביעית, אף על פי שפירותיה שמיטה מותר את לעשות מלאכה בגופו של אילן, אבל פירותיו אסורים עד חמשה עשר בשבט.

[ספרא פרשת בהר פרק א הל' ד]

מפורש בספרא כי פירות שחנטו במוצאי שביעית לפני ט"ו בשבט הם קדושים בקדושת שביעית. דברי הספרא מובאים על ידי הר"ש [שביעית פ"ב מ"ה ד"ה רבי שמעון]⁴, וכן עולה מדברי רבנו חננאל:

אבל מה שחנטו קודם ט"ו בשבט בשביעית, מן הששית הן חשובין. [רבנו חננאל ר"ה טו:]

לפי שיטה זו, דברי המשנה, כי ראש השנה לשמיטין וליובלות הוא בתשרי, אמורים דווקא לגבי איסור העבודה בקרקע, אך לגבי הפירות ראש השנה הוא ט"ו בשבט. בשל כך, פירות שחנטו

³ עם זאת, השל"ה [שער האותיות, קדושת האכילה אות קמד] טוען כי כוונת הרמב"ם אינה לאחד בתשרי אלא בט"ו בשבט.
⁴ אמנם, הגר"א [בהגהותיו לספרא, שם] מוחק מילים אלו בספרא.

בשביעית לפני ט"ו בשבט אינם קדושים בקדושת שביעית, ואילו פירות שחנטו במוצאי שביעית לפני ט"ו בשבט הם קדושים בקדושת שביעית.

שיטת הרמב"ם מובנת מסברה: הואיל ושנת השמיטה מתחילה ונגמרת בתשרי, אין מקום ללכת אחר ט"ו בשבט לעניין פירות האילן. לעומתה, שיטת רבנו חננאל וסיעתו טעונה ביאור, כפי שתמה התורת זרעים:

דהרי מדנפקא לן בראש השנה שם מקרא דהראש השנה של שמיטה הוא א' בתשרי, אם כן הרי הוא דין בכלל תורת השביעית דשנת השביעית מתחלת מא' בתשרי לכל הדינים. דהא עיקר תורת שביעית אינו דין בהפירות לבד, כמעשר, ערלה ורבעי, אלא הוא דין בהשנה, ואם כן איך ייתכן לומר דלכל הדינים שנת השביעית מתחלת מא' בתשרי, ולעניין אילנות עדיין לא חל עליהן קדושת שביעית עד ט"ו בשבט. [תורת זרעים שביעית פ"ה ה"א]

התורת זרעים מבאר שיטה זו על פי התפיסה שט"ו בשבט מבחין בין הפירות שגדלו על גשמי השנה הקודמת לבין הפירות שגדלו על גשמי השנה הנוכחית:

דסברי כמאן דאמר שם, דהוא מטעם ד'עד כאן הן חיינ ממי שנה שעברה', וכמו שכתבו התוס', דנמצא דגם באילנות הראש השנה שלהם הוא א' בתשרי, וחניטתן בט"ו בשבט אינו אלא סימן על הגידול שלהם. ועל כן שפיר כתבו דגם לעניין שביעית הדין כן, דמה שחנטו קודם ט"ו בשבט מותרין, משום דהגידול שלהם הוא מהשרף שלפני תשרי. [שם]

על פי דבריו, לפי ההבנה ששנת האילנות מתחילה בט"ו בשבט, בהכרח יש לאמץ את שיטת הרמב"ם, על פיה אין לתאריך זה משמעות ביחס לשביעית – לגביה השנה מתחילה בתשרי. לעומת זאת, על פי ההבנה שגם שנת האילנות מתחילה בתשרי, ואף על פי כן יש משמעות לט"ו בשבט הואיל והוא מבחין על אלו גשמים גדלו הפירות – יש משמעות לתאריך זה גם ביחס לחלות קדושת שביעית על פירות האילן.

לפירוש על הספרא המיוחס לר"ש ישנה שיטה שלישית בעניין זה:

כיון שיצאת שביעית אף על פי שעדיין פירותיה שמיטה, מותר אתה לעשות מלאכה באילן – פירוש, שכל מה שחנט לאחר שנה שביעית עד ט"ו בשבט, הכל הוא כדין פירות שביעית. ונפיק לן בערלה ורבעי במסכת ראש השנה מדכתיב 'ובשנה הרביעית – פעמים שפירות רביעית הן ערלה'... והוא הדין נמי בשביעית. ומיהו מה שחנט בשביעית מתשרי עד ט"ו בשבט, הרי ודאי בדין שביעית ולא בדין שישית, דלא אמרינן לקולא אלא לחומרא, וטעמא, דקים להו לחכמים שהפירות שחונטים מתשרי עד ט"ו בשבט בידוע שהן חונטין משרף שבאילן שנכנס בו מקודם תשרי. [המיוחס לר"ש על הספרא שם, ד"ה כיון שיצאת]

לשיטה זו, הולכים אחר ט"ו בשבט בשביעית לחומרא, וכך קדושים בקדושת שביעית גם פירות שחנטו בשביעית לפני ט"ו בשבט וגם פירות שחנטו במוצאי שביעית לפני ט"ו בשבט.

הקהילות יעקב תמה על סברת שיטה זו:

אך צריך עיון טעמא דמילתא, דממה נפשך, או שנתו כשנת האילן או כשנת שבת הארץ.

[קהילות יעקב ר"ה סי' יד]

הקהילות יעקב מציע לבאר:

ומשמע דאיכא שני דינים לעניין קדושת פירות שביעית, דודאי כל מה שנעשה פרי (לכל חד כדינו: פירות האילן בחנטה, תבואה וזיתים בשליש, אתרוג בלקיטה) בשנת שבת הארץ מתקדש בקדושת שביעית מכח קדושת הארץ, אך גם מה שחנט בשמינית עד ט"ו בשבט, כיון שמדין שנת האילן נידון לשעבר, אית ביה נמי קדושת שביעית משום שנחשב פירות של שנה דשביעית מחמת שנת האילן. ואכתי צריך עיון. [שם]

הקהילות יעקב טוען כי לפי שיטה זו קיימים שני דינים שונים:

- א. "כל מה שנעשה פרי... בשנת שבת הארץ מתקדש בקדושת שביעית".
- ב. "מה שחנט בשמינית עד ט"ו בשבט... אית ביה נמי קדושת שביעית".

בביאור הדברים נראה, כי קיימים שני גורמים המחילים על הפירות את קדושת השביעית: גדילה (=היעשות לפרי) בשביעית והיחשבות ליבול השביעית. בשל כך, פרי שחנט בשביעית לפני ט"ו בשבט הוא אמנם יבול השישית, ואף על פי כן הוא קדוש בקדושת שביעית הואיל והוא גדל ונעשה פרי בשביעית. כמו כן, פרי שחנט במוצאי שביעית לפני ט"ו בשבט, אמנם הוא גדל ונעשה פרי במוצאי שביעית, אך הוא יבול השביעית, ולכן גם הוא קדוש בקדושת שביעית.

לסיכום: מדברי הירושלמי עולות שתי שיטות בביאור טיבו של ט"ו בשבט:

- א. לפי רבי הושעיה, בשונה מתבואה, ירקות וקטניות, השנה מתחילה ומסתיימת בתשרי, ביחס לפירות האילן השנה החקלאית מתחילה ומסתיימת בשבט – זמן תחילת חנטת הפירות.
 - ב. לפי רבי זעירה, גם ביחס לפירות האילן השנה מתחילה ומסתיימת בתשרי, אלא שהפירות החונטים עד ט"ו בשבט גדלים על מי השנה הקודמת, ולכן הם חלק מיבול השנה הקודמת.
- הראשונים נחלקים מהי שיטת הבבלי: מדברי רש"י עולה כהגדרתו של רבי זעירה, ואילו מדברי תוספות עולה כהגדרתו של רבי הושעיה.
- הבנות אלו משליכות על שני דיונים:
- א. מניין שנות הערלה: האם תמיד שנות הערלה מסתיימות בט"ו שבט של השנה הרביעית, או רק כאשר השנה הראשונה הייתה קטועה (מחלוקת הרמב"ם ובעל המאור).
 - ב. ט"ו בשבט לגבי שמיטה: האם קדושת שביעית של פירות האילן נקבעת על פי תשרי או על פי ט"ו בשבט (מחלוקת הרמב"ם ורבנו חננאל).

להערות ולתגובות: רם יונתן ליפשיץ

ramyonatans@gmail.com

השיעור מוקדש לעילוי נשמת רחל בת יצחק וולטרס ז"ל

ולעילוי נשמת אברהם בן צבי פייר ז"ל